
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΑΪΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ
ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΛΑΪΚΗ
ΠΑΡΑΔΟΣΗ

ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ
ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ - ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αυδίκος Ευάγγελος

Καθηγητής Λαογραφίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Λούκας Δημήτρης

Ιστορικός ερευνητής-συγγραφέας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ (κατά αλφαβητική σειρά)

Αλεξάκης Ελευθέριος Π.
Εθνολόγος

Ανδρουλάκη Μαρία Γ.
Ερευνήτρια Β΄ Βαθμίδας, Ακαδημία Αθηνών,
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Βαρβούνης Μανόλης Γ.
Καθηγητής Λαογραφίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας

Βατούγιου Στέλλα
Φιλολόγος, υποψήφια Διδάκτορας Εθνικού
και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Βοζίκας Γιώργος
Ερευνητής Δ΄ Βαθμίδας, Ακαδημία Αθηνών,
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Βρέλλη-Ζάχου Μαρίνα
Αναπλ. Καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας,
Τομέας Λαογραφίας

Γιαννοπούλου Μιμίκι
Διδάκτορας Αρχαιολογίας,
Επιμελήτρια Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης

Γκαρτζονίκι Ελευθερία
Διδάκτορας Εθνικού και Καποδιστριακού
Πανεπιστημίου Αθηνών,
Σύμβουλος Φυσικής Αγωγής

Δαλιανούδη Ρενάτα
Λέκτορας Μουσικής Λαογραφίας,
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Δαμιανού Δέσποινα
Λαογράφος, τ. Επίκουρη Καθηγήτρια,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Δερμεντζόπουλος Χρήστος
Επίκουρος Καθηγητής Ανθρωπολογίας
της Τέχνης, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων,
Τμήμα Πλαστικών Τεχνών
και Επιστημών της Τέχνης

Διαμαντοπούλου Ευαγγελία
Λέκτορας Ιστορίας της Τέχνης,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ

Δουλαβέρας Αριστείδης Ν.
Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας,
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου,
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Πολιτισμικών Αγαθών

Ζωγράφου Μάγδα
Καθηγήτρια Εθνοχορολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΤΕΦΑΑ

Θανόπουλος Γιώργος
Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας

Κακάμπουρα Ρέα
Επίκουρη Καθηγήτρια Κοινωνικής Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Παιδαγωγικό Τμήμα
Δημοτικής Εκπαίδευσης

Καπλάνογλου Μαριάνθη
Αν. Καθηγήτρια Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας

Κατσαδώρας Γιώργος
Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας,
Πανεπιστήμιο Αιγαίου,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Κοζιού Σόνια
Διδάκτορας Εθνομουσικολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κορρέ-Ζωγράφου Κατερίνα
Ομότιμη Καθηγήτρια Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Κούζας Γιώργος
Υποψήφιος Διδάκτορας Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Μαχά-Μπιζούμη Νάντια
Διδάκτορας Λαογραφίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Μερακλής Μιχάλης Γ.
Ομότιμος Καθηγητής,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Πρόεδρος Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας

Μπενέκος Δημήτριος
Αναπληρωτής Καθηγητής
Λαϊκού Πολιτισμού και Εκπαίδευσης,
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας,
Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης

Οικονόμου Ανδρομάχη
Ερευνήτρια Β' Βαθμίδας,
Ακαδημία Αθηνών,
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας

Παντουβάκη Σοφία
Διδάκτωρ Σκηνογραφίας,
Καθηγήτρια Ενδυματολογίας,
Πανεπιστήμιο Άαλτο, Ελσίνκι

Παπάζογλου Ελισσάβετ
Μάστερ Κοινωνικής Ανθρωπολογίας,
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Παπακώστας Χρήστος
Λέκτορας Ελληνικών Παραδοσιακών Χορών,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΤΕΦΑΑ

Πασσαλής Χαράλαμπος
Διδάκτορας Λαογραφίας,
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Πούχνερ Βάλτερ
Καθηγητής, Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών,
Τμήμα Θεατρικών Σπουδών

Σαρρής Χάρης
Διδάκτορας Εθνομουσικολογίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, ΤΕΙ Ηπείρου,
Τμήμα Λαϊκής και Παραδοσιακής Μουσικής,
Επιστημονικός συνεργάτης

Σέργης Μανόλης
Αναπληρωτής Καθηγητής Λαογραφίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης,
Τμήμα Γλώσσας, Φιλολογίας και Πολιτισμού
Παρυεξείνων Χωρών

Φιλιππίδης Δημήτρης
Αρχιτέκτονας, Ομότιμος Καθηγητής,
Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Χρυσανθοπούλου Βασιλική
Λέκτορας Κοινωνικής Λαογραφίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό
Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ - ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Λούκας Δημήτρης

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
Αντωνοπούλου Βάσια

ΤΥΠΟΤΕΧΝΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
Κάρτα Μαρία

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ - ΕΠΕΞΕΡΓΑΣΙΑ ΕΙΚΟΝΩΝ
Δαριώτη Δήμητρα, Καρούτσος Πέτρος

ΟΜΙΛΟΣ ΕΚΔΟΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ ΝΙΚ. ΚΑΡΑΜΑΝΛΗ

Αθήνα: Φειδίου 14-16, Τ.Κ. 10678, τηλ.: 210 3634330, fax: 210 3645608
Θεσσαλονίκη: Πολυτεχνείου 31, Τ.Κ. 54626, τηλ.: 2310 272720, fax: 2310 278440

© 2014 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Ε.Π.Ε.

ISBN: 978-960-8092-72-3

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολο ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης - Παρισιού που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Τέλος απαγορεύεται η αναπαραγωγή της συνολικής αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου (στοιχειοθεσίας, εξωφύλλου κ.λπ.) με φωτοτυπίες ή άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

σελ. 10-21

Λαϊκός πολιτισμός και Λαογραφία:
Μια μακρόχρονη σχέση, μια νέα προοπτική

1. ΧΩΡΟΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ

σελ. 22-33

Η κοινότητα και η οργάνωσή της.....	25
— Οικιστικές μορφές και περιβάλλον.....	29

2. ΥΛΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ

σελ. 34-153

2.1 ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΦΥΣΙΚΟ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΟΓΕΝΕΣ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

Υλικός πολιτισμός	
Παραγωγή – Μεταποίηση.....	37
— Οικολογία και κοινωνία	
Φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον	39
— Συλλεκτικές δραστηριότητες:	
<i>τροφοσυλλογή, κυνήγι, ψάρεμα, αλυκές</i>	40
— Μεταποιητικές δραστηριότητες.....	47

2.2 ΜΟΡΦΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΤΕΧΝΟΓΝΩΣΙΑ, ΤΕΧΝΙΚΕΣ

Διατροφή και κατοίκηση.....	57
— Κατοικία και κατοίκηση:	
<i>Η κοινωνική οργάνωση του χώρου</i>	59
— Ήπιες μορφές ενέργειας και χρήσεις.....	66
— Μέσα και τρόποι μεταφοράς.....	69

2.3 ΧΡΗΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΣΤΗ ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ

Υφαντική	71
Κεντητική	81
Η ελληνική ενδυμασία από την Άλωση ως τον 20ό αι.....	87
Παραδοσιακή αγγειοπλαστική: <i>Μια τέχνη χιλιάδων ετών</i>	101

2.4 ΛΑΪΚΗ ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΕΣ

Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική	111
Λαϊκή ζωγραφική, 18ος-πρώιμος 20ός αι.	127
Η περιπέτεια της λαϊκής ζωγραφικής	137
Επιδράσεις της λαϊκής φορεσιάς στη σύγχρονη ενδυματολογική δημιουργία.....	147

3. ΤΟ ΑΙΜΑ, ΤΟ ΓΑΛΑ ΚΑΙ ΤΟ ΛΑΔΙ ΜΟΡΦΕΣ ΣΥΓΓΕΝΕΙΑΣ

σελ. 154-169

Οικογένεια και συγγένεια στην Ελλάδα	157
— Τύποι και μορφές της οικογένειας στην Ελλάδα.....	158
— Σύμβολα και τελετουργίες της οικογένειας	165
— Οι όροι «συγγένεια» και «καταγωγή»	166
— Τελετουργική συγγένεια	167

4. ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

σελ. 170-265

Ο κύκλος της ζωής.....	173
Τελετές μύησης: <i>βάπτισμα και ονοματοδοσία, κουρά, ενθρόνιση</i>	199
Εποχικά δρώμενα και χρόνος: <i>Δωδεκάμερο, Ρογκατσάρια, αποκριάτικα, ισημερίες</i>	207
Το Πάσχα και οι γιορτές του Μαΐου. Πρωτομαγιά – Αναστενάρια <i>Η Αναγέννηση και η Ανάσταση</i>	221
Πανηγύρια	235
Προσκυνηματικοί τόποι.....	245
Αιματηρές και αναίμακτες θυσίες	259

5. ΜΟΥΣΙΚΗ ΚΑΙ ΧΟΡΟΣ

σελ. 266-341

Αναζητώντας την ελληνική παραδοσιακή μουσική.....	269
Στις διαδρομές των ελληνικών λαϊκών μουσικών οργάνων	289

Το δημοτικό τραγούδι:	
Από την τελετουργία στην παράσταση	307
Από το δημοτικό και το ρεμπέτικο στο «έντεχνο» λαϊκό τραγούδι	
Καταβολές και διακρίσεις	315
Ο παραδοσιακός χορός στον ελλαδικό χώρο	329

6. ΛΑΪΚΗ ΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΛΑΪΚΕΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ σελ. 342-407

Εισαγωγικά	345
Το δημοτικό τραγούδι και η σύγχρονη λαϊκή ποίηση	351
Αίνιγμα και παροιμία	359
Το παραμύθι και οι λαϊκές παραδόσεις:	
παλαιότερες και νεότερες αφηγηματικές μορφές	365
Το ελληνικό θέατρο σκιών	387
Εικόνες του ένοπλου ήρωα στο ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα και στον ελληνικό κινηματογράφο	399

7. ΥΠΕΡΦΥΣΙΚΟ, ΜΑΓΙΚΗ ΣΚΕΨΗ ΚΑΙ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΑ σελ. 408-421

Όψεις και εκφάνσεις του υπερφυσικού στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό	411
— Το υπερφυσικό σήμερα	419

8. ΞΕΝΙΤΙΑ – ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ σελ. 422-471

ΟΙ ΝΕΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ Η ΠΟΛΗ

Μετανάστευση, ξενιτιά και Διασπορά:	
Κοινωνικές και λαογραφικές προσεγγίσεις	425
Η μετανάστευση στη Γερμανία	441
Η πόλη, η αστικοποίηση και η χρήση της παράδοσης	449
Αδελφότητες και εθνοτοπικοί σύλλογοι στα αστικά κέντρα	463

9. ΟΠΤΙΚΕΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΪΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ σελ. 472-541

Τα επαγγέλματα της πόλης	475
Μικροαστικός πολιτισμός	491
στον ελληνικό Μεσοπόλεμο	
Λαϊκός πολιτισμός και ελληνικός κινηματογράφος	519
Λαογραφικά μουσεία & λαϊκή παράδοση	529

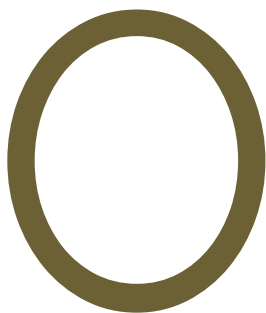

4. ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΕΣ ΚΑΙ ΛΑΪΚΑ ΔΡΩΜΕΝΑ

Τελετές μύησης: βάπτισμα και ονοματοδοσία, κουρά, ενθρόνισμα

Μανόλης Γ. Βαρβούνης – Μανόλης Γ. Σέρρης

Ι ΤΕΛΕΤΕΣ ΜΥΗΣΗΣ ΕΙΝΑΙ ΔΙΑΒΑΤΗΡΙΕΣ ΤΕΛΕΤΟΥΡΓΙΕΣ που σηματοδοτούν την είσοδο και αποδοχή ενός ατόμου σε μια κοινωνία, σε μια ομάδα ή σημαδεύουν το πέρασμα από μια κατάσταση της ζωής του ατόμου σε άλλη, το οριοθετούν, σημαδεύουν τα όρια, συμβολικά, πολιτισμικά και κοινωνικά. Οι διαβατήριες τελετές οργανώνονται σε περιόδους κρίσιμων αλλαγών στη ζωή ενός ατόμου ή ενός πολιτισμού (για παράδειγμα, γέννηση, περιτομή, εφηβεία, γάμος, εμμηνόρροια, πέρασμα στο στάδιο της γεροντικής ηλικίας, θάνατος, μια εκστρατεία, μια μετοικεσία προσωρινή ή διαρκέστερη κλπ.). Σε μια πιο διευρυμένη θεώρηση, οι μυητικές τελετουργίες σημαίνουν αναγέννηση του μυούμενου σε έναν καινούριο ρόλο: το άτομο ή η κοινωνική ομάδα αφήνουν πίσω τους έναν τρόπο ύπαρξης και οδεύουν προς νέες συνθήκες ζωής.

Ο Arnold van Gennep διέκρινε στις διαβατήριες τελετουργίες τρία στάδια (αποχωρισμός/απομάκρυνση, μετάβαση, ενσωμάτωση). Ο συνεχιστής της θεωρίας του, V. Turner, έδωσε έμφαση στη δεύτερη φάση, τη μεθοριακότητα/μεταιχμιακότητα, μια φάση μεγάλης κοινωνικής σπουδαιότητας, όπως τη χαρακτήρισε (διαδομική/

*Αριστερά, η Βάπτισμα
του Ιησού. Τοιχογραφία
του Μανουήλ
Πανσέληνου στον Ι.Ν.
Πρωτάτου Καρυών
Αγίου Όρους (αρχείο
Αγιορίτικης Εστίας).*

*Μοναχός στο Καθολικό
της Μονής Αγίας
Αικατερίνης του Σινά
(φωτ. πατρός Γενναδίου,
αρχείο Δημήτρη Λούκα).*

διακατασκευαστική φάση), αφού, κατά τη διάρκειά της, όσον αφορά τις τελετουργίες της μύησης ειδικότερα, είναι πολλά τα ενδεχόμενα, ανατρέπονται αντιλήψεις της υπάρχουσας κοινωνικής δομής και έπεται μία περίοδος αντι-δομής. Κατά τη διάρκεια αυτής της (μεσολαβητικής) περιόδου, οι «νεοφώτιστοι» βρίσκονται μεταξύ και ανάμεσα (*betwist and between*), είναι οριακές περσόνες, και διδάσκονται ό,τι ο Turner ορίζει στις μελέτες του ως *Sacra*: μαθαίνουν την κοσμολογία και τη μυθική ιστορία των ανθρώπων της οικείας φυλής, εισάγονται στις παραδόσεις της, αποκτούν βασικές τεχνικές, εξοικειώνονται με τη σεξουαλικότητα κλπ. Το *Sacra*, σύμφωνα με το παράδειγμα που μελέτησε ο Turner, συνίσταται από τρία στοιχεία:

- α) τις εκθέσεις (ό,τι παρουσιάζεται σε μια μυητική διαδικασία, ιερά αντικείμενα, σύμβολα, μάσκες, όλος ο λαμπρός συμβολικός κόσμος μιας μυητικής τελετουργίας),
- β) τις δράσεις (το τελετουργικό),
- γ) τις οδηγίες (το ιδεολογικό περίγραμμα της κοσμογονίας, της θεογονίας, της μυθολογίας, της ιστορίας της κοινωνίας / φυλής των μυουμένων, τους τρόπους σκέψης).

Αντίστοιχα *Sacra*, νεότερης εκδοχής και ποικιλίας, διδάσκεται σήμερα κάθε μυούμενος.

Ο ίδιος ανθρωπολόγος επεξέτεινε τα όρια των διαβατήριων τελετουργιών με τον όρο *states*, που σημαίνει κάθε τύπο σταθερής ή επαναλαμβανόμενης κατάστασης πολιτισμικά αναγνωρισμένης.

Διακρίνουμε τελετουργίες πνευματικής μύησης και εισδοχής σε «ιερές κοινωνίες» (από τα Ελευσίνια Μυστήρια, τη βάπτιση, την κουρά των μοναχών, μέχρι τις πνευματιστικές τελετουργίες), περάσματος στην κατάσταση του πολεμιστή (για παράδειγμα, βλ. αρχαία Σπάρτη, τους σύγχρονους στρατιώτες) ή σε μυστικές εταιρείες, σε συμμορίες, σε συνδικάτα κλπ. Υπάρχουν, φυσικά, και οι καθαρά «φυλετικές» τελετές μύησης (όπως η ενήβωση αγοριών και κοριτσιών, οι ετήσιες γιορτές ανανέωσης) κλπ. Κάθε μυητική τελετή συμβολικά αντιστοιχεί στη διαδοχή θάνατος – ανάσταση/αναγέννηση.

Στις τελετουργίες μύησης οι νεόφυτοι (*neophytes*), ως συμβολικά περιθωριακές υπάρξεις, αναπαριστώνται ως μη κατέχοντες υλικά αγαθά, μεταμφιέζονται σε τερατώδεις μορφές, περιφέρονται γυμνοί –χωρίς δηλαδή κοινωνική θέση, κοινωνική βαθμίδα ή ρόλους–, δεν χαρακτηρίζονται (συμβολικά) από κάποιο βιολογικό φύλο, ενίοτε μάλιστα θεωρούνται αμφιφυλόφιλοι (οι «ανδρόγυνοι» του Πλάτωνος). Χαρακτηριστικά τους είναι η παθητικότητα (τυφλή υπακοή στους εκπαιδευτές), η ταπεινότητα (αδιαμαρτύρητη ανοχή των τιμωριών, υποταγή σε συγκεκριμένους αυστηρούς κανόνες), η ομοιότητα (ομοιομορφία), η ανάπτυξη της μεταξύ τους συντροφικότητας κλπ. Κατά τον Van Gennep, αρκετές τελετουργίες μύησης απαιτούν την κατάσταση του *tabula rasa*, την απαραίτητη δηλαδή αφαίρεση από τη συνείδηση του νεοφύτου όλων των δεδομένων της, ώστε να επιτευχθούν ευκολότερα οι

Αναμνηστική φωτογραφία μετά από βάπτισμα στη Λευκάδα (πηγή: xiromeritissa.wordpress.com).

αλλαγές κατά τη μύηση και να μεταβεί σε μια νέα ζωή. Για όλους τους ανωτέρω λόγους, οι μυητικές τελετουργίες χαρακτηρίζονται από εξαιρετική τελετουργική ποικιλία και κατέχουν αξιοσημείωτη θέση στην εθιμική ζωή του ελληνικού λαού.

Η βάπτισμα

Η βάπτισμα είναι η σημαντικότερη ίσως τελετή μύησης για τον χριστιανισμό, αφού σηματοδοτεί την είσοδο του ανθρώπου στον πνευματικό κόσμο της Ορθοδοξίας. Χαρακτηρίζονται από πολλά σχετικά διαβατήρια έθιμα, μέρος των οποίων παρουσιάζουμε στη συνέχεια.

Όπως σε κάθε διαβατήρια τελετή, συνυπήρχαν σ' αυτήν τα τρία προαναφερθέντα στάδια. Κατά την πρώτη φάση (του αποχωρισμού), το παιδί απομακρυνόταν από τον οικογενειακό κύκλο, αφού κάθε μυητική διαδικασία απαιτεί, συν τοις άλλοις, την προσωρινή απομάκρυνση από την οικογένεια και την κοινότητα. Αυτό ακριβώς δήλωνε παλαιότερα η απουσία των γονέων από την τελετουργία, είναι δε ενδιαφέρουσα η λαϊκή αιτιολογία αυτού του ξεχασμένου τυπικού: ο ίδιος ο Χριστός βαπτίστηκε απόντων των γονέων Του. Το όνομα του νεοφώτιστου θα τους το ανήγγελλαν μετά το πέρας της τελετής τα μικρά παιδιά, τα οποία εισέπρατταν φιλοδώρημα ως αντιχάρισμα για τη σημαντική αυτή πράξη τους. Μέχρι τότε το βρέφος δεν είχε όνομα, ανήκε στον κόσμο της προ-ύπαρξης, ήταν συμβολικά νεκρό και ακάθατο, όπως και η μητέρα του. Πριν βαπτισθεί, ενίοτε το ονόμαζαν «Τουρκοπούλ'», «Δράκο», «Δρακούλι», «Δρακούλα», «Σαρακηνή», «Οβριό»· ελάμβανε δηλαδή ονόματα προσωρινά, τα οποία λειτουργούσαν ως αλεξιτήριο και προφυλακτικό μέσο κατά της βασκανίας ή προς παραπλάνηση του δαίμονα, αποφεύγοντας έτσι την επίβουλη παρεμβασή του στη ζωή του ευάλωτου νεογέννητου.

Διά του ονόματος το άτομο όλων των κοινωνιών εντασσόταν πρωτίστως στην κοινοτική του ομάδα. Το βαπτιζόμενο βρέφος άφηνε πλέον την επικίνδυνη κατάσταση και εισερχόταν σε άλλη, έφευγε από την ανομία και τη ρυπαρότητα της γέννησης, από τα σαρκικά στοιχεία, και εισερχόταν στον «αποδεκτό» κόσμο, οδηγείτο στην πνευματική και κοινωνική του γέννηση, αποκτούσε ταυτότητα, γεννιόταν και μέσα στην κοινωνία. Ήταν δηλαδή μία δεύτερη γέννηση, χωρίς το μίasma των σωματικών λειτουργιών. Η τελετουργία της βάπτισης δίνει πολύ μεγάλη βαρύτητα στην κάθαρση της βιολογικής ύπαρξης, στην προστασία του σώματος ως ορίου της ταυτότητας. Το παιδί εισερχόταν στη χριστιανική κοινότητα, απαλλασσόταν από το προπατορικό αμάρτημα,

Πετροκεφαλαιοί σε βάπτισμα στους Αγίους Ευτυχιανούς Ηρακλείου Κρήτης το 1932 (αρχείο Γεωργίου Εμμ. Σπυριδάκη).

Σύμφωνα με την ιερή
μας παράδοση,
τα βαπτιστικά ρούχα
του μωρού πρέπει
να πλυθούν στη
θάλασσα. Στιγμιότυπο
λίγο πριν το πλύσιμο
των βαπτιστικών
στην παραλία του
Φαλήρου το 1958
(αρχείο Δημήτρη Λούκα).

και αν μάλιστα τύχαινε να πεθάνει βαφτισμένο, ήταν απολύτως εξασφαλισμένος για εκείνο ο παράδεισος. Αν όμως, παρ' ελπίδα, συνέβαινε το αντίθετο και απευκταίο, το έθαβαν εκτός των ορίων του νεκροταφείου. Πίστευαν πως μετέβαινε πέρα από τα όρια του φυσικού, στον κόσμο του επικίνδυνου υπερφυσικού, και βρικόλακιαζε, οι δε αμελείς γονείς του θα πήγαιναν στην κόλαση, τιμωρούμενοι γι' αυτή τη σοβαρή αδιαφορία τους.

Τα ευλογημένα ρούχα του παιδιού, ο σταυρός και τα μαρτυρικά είναι τα πιο τελετουργικά σύμβολα της ενσωμάτωσής του. Το βρέφος απεκδυόταν το μισρό σώμα του και ενδυόταν ένα νέο, έναν «χιτώνα δικαιοσύνης». Η τελετουργική γυμνότητα κατά τη βάπτισμα παραπέμπει στην κατάσταση του Αδάμ πριν από την Πτώση. Γενικά, όλοι οι τελετουργικοί εξαγνισμοί με το νερό αποσκοπούν στην επαναπραγμάτωση (με παραστατικό τρόπο) της άχρονης στιγμής της Δημιουργίας, επαναλαμβάνουν συμβολικά τη γέννηση του κόσμου. Αυτή είναι εξάλλου η λαογραφική σημασία του ενδύματος: είναι υποκατάστατο του σώματος, ένα εμψυχωμένο σώμα που φορτιζόταν κι αυτό από το μυστήριο και τη δύναμη της ύπαρξης. Ο σταυρός (το κορυφαίο χριστιανικό σύμβολο) απεδείκνυε την εισδοχή του μωρού στο νέο θρησκευτικό σύμπαν, τα δε μαρτυρικά δήλωναν την παρουσία του κόσμου στη βάπτισμα: ήταν και είναι η πρώτη ένδειξη της συμμετοχής της κοινοτικής ομάδας στο μυστήριο. Άλλα σύμβολα του μυστηρίου και συμβολικές πράξεις του ήταν, βεβαίως, το αγιασμένο νερό, το φως των λαμπάδων, οι ευχές και οι αντευχές, το λάδι και το μύρο, η αφιερωματική στον Θεό αποκοπή ολίγων τριχών από το κεφάλι του βρέφους κ.ά.

Η πομπή-επιστροφή του νεοφώτιστου στο σπίτι (υπό μία άλλη ιδιότητα και κατάσταση πλέον) ήταν δεόντως θεατρική. Μόλις η πομπή έφτανε στο σπίτι, ο/η ανάδοχος το παρέδιδε στη μητέρα του, εκείνη έκανε τρεις μετάνοιες, φιλούσε το χέρι του/της αναδόχου και το παραλάμβανε. Στις νεότερες εκδοχές της τελετουργίας, αυτό γίνεται εντός του ναού. Η μητέρα κατόπιν παρέδιδε το μωρό συνήθως στον πεθερό της, η πραγματική και συμβολική αγκαλιά του οποίου συμβόλιζε την αποδοχή του στον στενό οικογενειακό κύκλο του σπιτιού. Ακολουθούσε γλέντι, που επισφράγιζε με τον περιρρέοντα ενθουσιασμό την εισαγωγή του νεοφώτιστου στην εγκόσμια κοινότητα των συγχωριανών του.

Η ονοματοδοσία

Η ονοματοδοσία ως πολιτισμική έκφραση συναντάται σε όλες τις κοινωνίες. Η ταύτιση ενός προσώπου με ένα όνομα και η δι' αυτού ένταξή του στην ομάδα δεν είναι ασήμαντη υπόθεση. Η ύπαρξή του ως ατόμου συντελείται διά του ονόματος – αυτό το καθιστά μοναδικό· η ονοματοθεσία είναι μια πράξη «κοινωνικής θέσμησης του ατόμου». Το όνομα λοιπόν έχει πρωτίστως ταυτοποιητική, εξατομικευτική και ενταξιακή λειτουργία.

Βέροια 1962.
Βάπτισμα στον ναό
του Αγίου Γεωργίου
(πηγή: [giantsistaproject.blogspot](#)).

Η ελληνική παράδοση περί την ονοματοθεσία (αναφερόμαστε, δηλαδή στην πρακτική που ίσχυε μέχρι το 1960, όχι στη σύγχρονη, η οποία έχει αλλάξει, όπως αναφέρουμε αναλυτικά παρακάτω) θέλει το πρώτο παιδί του ζευγαριού να κληρονομεί το όνομα ενός εκ των δύο γονέων του συζύγου. Η πρακτική αυτή ακολουθείται ακόμη και σήμερα, ιδίως για τα αγόρια, επειδή θεωρείται ότι διασώζουν το όνομα του σογιού. Θυμίζουμε τη δεισιδαιμονική ονοματοδοτική πρακτική να παίρνει το παιδί το όνομα του πεθαμένου παππού (όχι του ζώντος), τον οποίο συμβολικά αναστασταίνει. Η πρώτη λαογραφική συμβολή στην πραγμάτευση του ζητήματος (του Δημητρίου Οικονομίδη), με τη σχεδόν εξαντλητική παρουσίαση του όλου συστήματος και των πρακτικών της ονοματοθεσίας στην Ελλάδα και την παράθεση δεκάδων παραδειγμάτων, είναι σημαντικότερη. Ο ίδιος προσδιόρισε ειδικότερα τις «δεξαμενές» της νεοελληνικής ονοματοθεσίας, δηλαδή: α) τον κόσμο της Ορθοδοξίας (η αγιωνυμία ή τα ονόματα που παραπέμπουν σε ιδιότητες του θείου είναι έντονη στην ελληνική Ορθοδοξία) και του αρχαιοελληνικού πνεύματος, β) τη λαογραφική παράδοση, τα διάφορα περιστατικά του λαϊκού βίου, τον κόσμο των ζώων και των πτηνών, τις πολιτισμικές πρακτικές (με ειδική αναφορά στα ευοίωνα ή τα ευχετικά), γ) τις ξένες επιδράσεις (εβραϊκά, δυτικά).

Στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό:

- Οι κρίσιμες αποφάσεις για το όνομα του παιδιού λαμβάνονταν μέσα σε δί-κτυα κοινωνικών σχέσεων, με πρώτο τη συγγένεια, και φυσικά δεν είναι τυχαίες, ούτε ουδέτερες, όπως ουδέν όνομα είναι «ουδέτερο», γεγονός που λησμονούμε παντελώς σήμερα.

- Οι πρακτικές ονοματοθεσίας αντλούν τις επιλογές τους πάντοτε από το εσωτερικό μιας συγκεκριμένης κοσμοαντίληψης, από μία ή και περισσότερες ιδεολογίες που ισχύουν σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες. Για παράδειγμα, το φαινόμενο της ονοματοδοσίας με αρχαία ελληνικά ονόματα: Έχει επισημανθεί ότι σε αλύτρωτες ειδικά περιοχές του ελληνισμού σχετίζεται άμεσα με τον επικρατούντα εκεί «εθνικό φανατισμό», ότι αποτέλεσε έκφραση της πνευματικής και ιδεολογικής αντίστασης του Γένους απέναντι στις κάθε λογής αφομοιωτικές τάσεις· ειδικά περί τα μέσα του 19ου αιώνα αποτέλεσε προανάκρουσμα των επαναστατικών και αυτονομιστικών κινήσεων, που οδήγησαν στη νικηφόρα δεκαετία του 1912-1922, μετά την οποία μορφοποιήθηκε, τελικά, το ελληνικό κράτος. Η ανεκτικότητα που έδειξε διαχρονικά (και ενίοτε συνεχίζει να δείχνει) η Εκκλησία στο φαινόμενο (καίτοι ήταν πασιφανώς αντίθετο προς τους κανόνες και την παράδοση της Ορθοδοξίας) φανερώνει ότι κατανοούσε τις βαθύτερες ρίζες και αιτίες του φαινομένου, γι' αυτό και το δέχτηκε, στο πλαίσιο της εθνικής σημασιοδότησής του. Σήμερα που δεν υφίστανται βεβαίως αντίστοιχοι εθνικοί λόγοι, η Εκκλησία αντιδρά, καθώς ερμηνεύει την αρχαία ελληνική ονοματοδοσία ως εκδήλωση όχι εθνικού φρονήματος, αλλά μιας ανεπίκαιρης αρχαιολατρίας.

- Δεν πρέπει να αποκλείουμε από τη θεώρησή μας τον συσχετισμό του ονόματος με προσδοκώμενα οικονομικά οφέλη – την απόκτηση της πατρικής περιουσίας, εν προκειμένω. Ο B. Vernier αναφέρεται αναλυτικά στην κοινωνική γένεση των αισθημάτων και στην εξάρτηση της ονοματοθεσίας από τη διαγενεακή κυκλοφορία των αγαθών.

- Η ψυχολογική / κοινωνική διάσταση του ονόματος έχει καθοριστική σημασία στην προσωπική ταυτότητα του παιδιού.

- Από τις αλλαγές ή την τροποποίηση των ονοματοθετικών συνηθειών προκύπτουν προβλήματα και τριβές στο εσωτερικό των κοινωνιών, ειδικά στην εποχή της νεωτερικότητας, η οποία συμβαδίζει όμως ακόμη αργά με την παράδοση. Μετά το συμβατικό όριο του 1970, επιλέγονται πλέον ξενικά ονόματα (Κλάρα, Ραφέλα, Μαλβίνα), υποκοριστικά, πολλαπλασιάζονται οι πρακτικές απόδοσης διπλού ή τριπλού ονόματος ως συμβιβαστική λύση μεταξύ των δύο «αντιμαχομένων περί το όνομα» οικογενειών (Μαγδαλένα = Μαγδαληνή-Ελένη, Ελεάννα = Άννα-Ελένη κλπ.). Ο Γεωργούλας θεωρεί ότι οι περισσότερες περιπτώσεις διπλού ονόματος αποτελούνται από δύο ονόματα με θρησκευτικές αναφορές, ενώ σε αυτά που έχουν μία αρχαία/μη χριστιανική και μία χριστιανική αναφορά εξυπηρετείται ο συμβιβασμός των δύο «πολιτισμικών συστημάτων» (ελληνισμού – χριστιανισμού). Οι σημεινές δομές ονοματοθεσίας στην Ελλάδα επηρεάζονται από πολλούς παράγοντες. Η «προσωπωνυμική ελευθερία» / αυτονομία του υποκειμένου είναι μεγαλύτερη, παραμένουν ωστόσο ισχυρές οι σχέσεις συγγένειας για την επιλογή του ονόματος. Η παγκοσμιοποίηση, ο αντικομοφορισμός, η λογική της συμβολικής διάκρισης, η

Παράδοση του μωρού από την ανάδοχο στη μητέρα τη δεκαετία του 1960 (πηγή: xiomeritissa.wordpress.com).

Μαρτυρικό βάπτισης.

Κουρά μοναχής το 2010 στην Ιερά Μονή Μεταμορφώσεως Σωτήρος Κουμπέ Ρεθύμνου Κρήτης (αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου).

μόδα (ως επιτηδευμένη στρατηγική κοινωνικής διάκρισης) παίζουν καθοριστικό ρόλο. Το όνομα πλέον προβάλλεται ως δείγμα κοινωνικής ταυτότητας, ως σημείο «εκσυγχρονισμού», ως στοιχείο κοινωνικής περιχαράκωσης κλπ. Σήμερα, το ασυνήθιστο όνομα ως απόκλιση από τον «πολιτισμικό μέσο όρο» είναι πρώτιστο στοιχείο διάκρισης. Είναι θέμα ταυτότητας γενικά, στο πλαίσιο της νεωτερικότητας, που εξωθεί προς τον υπερ-τονισμό της ατομικότητας, η οποία, με τη σειρά της, συνεπάγεται ρήξη με ό,τι χαρακτηρίζεται «παραδοσιακό» ή «συλλογικό πρότυπο».

Τέλος, σημαντικός κατά την ονοματοθεσία ήταν ο ρόλος του/της αναδόχου, καθώς «κρεμά», όπως έλεγαν στην Κρήτη, «το παιδί στον λαιμό του», αναλαμβάνει, δηλαδή, μαζί με τους γονείς του παιδιού, το καθήκον της χριστιανικής ανατροφής του. Κατά την Ορθόδοξη Εκκλησία ο/η ανάδοχος θεωρείται πνευματικός πατέρας/μητέρα του παιδιού, γι' αυτό δεν επιτρέπεται να βαπτίσει παιδιά διαφορετικού φύλου. Σήμερα ο ρόλος του έχει σαφώς υποβαθμισθεί.

Η κουρά

Ανάλογες διαστάσεις δίνονται από την Ορθόδοξη Εκκλησία και στην ακολουθία της κουράς, διά της οποίας εισέρχεται κάποιος στον ορθόδοξο μοναχισμό. Αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο η κουρά θεωρείται «δεύτερο βάπτισμα» και σημάδι της οριστικής αφιέρωσης του ανθρώπου στο Θεό. Η κουρά των μοναχών τελείται στον ναό, από τον ηγούμενο της μονής ή από κάποιον επίσκοπο που έχει προσκληθεί για τον λόγο αυτό. Παίρνει το όνομά της από την τελετουργική σταυροειδή αποκοπή μαλλιών από το κεφάλι του υποψηφίου, τα οποία κατόπιν τυλίγονται σε αγνό κερύ, σε μορφή σβώλου που επιστέφεται από σταυρό, και τοποθετούνται πίσω από το εικόνισμα του Χριστού στο τέμπλο ή δίνονται στον νέο μοναχό/μοναχή, και ενίοτε τοποθετούνται μαζί του στον τάφο του όταν πεθάνει.

Σχετικά με την τελετουργική αυτή χρήση των μαλλιών, δεν είναι βεβαίως άσχετη και η μαγική χρήση τους ως αντιπροσωπευτικών του σώματος συνολικά, σύμφωνα με πάγια αρχή της λαϊκής συνειρμικής μαγικής σκέψης (*pars pro toto*). Έτσι, τα μαλλιά, που μάλιστα προέρχονται από το κεφάλι, κόβονται τελετουργικά σημαίνοντας μια δέσμευση του ανθρώπου και δηλώνοντας την ολοκληρωτική αφιέρωσή του στη νέα θρησκευτική του αποστολή. Άλλωστε, παρόμοια κουρά γίνεται και σε άλλες τελετουργικές πράξεις που σημαίνουν αφιέρωση, όπως στη χειροθεσία σε αναγνώστη ή σε υποδιάκονο, που αποτελούν τις κατώτερες βαθμίδες του ορθόδοξου κλήρου. Και πάλι εδώ κυριαρχεί η ιδέα της ολοκληρωτικής και συνεχούς αφιέρωσης του ανθρώπου στο θείον, που επισημαίνεται τελετουργικά με το ανάλογο συμβολικό κόψιμο των μαλλιών του.

Ουσιαστικά το πέρασμα από τη ζωή του κοσμικού σε εκείνη του μοναχού οριοθετείται με την τελετουργία αυτή, η επιβεβαίωση του εκουσίου της οποίας γίνεται με την τελετουργική επίδοση του ψαλιδιού από τον ίδιο τον υποψήφιο στον κληρικό που τελεί την ακολουθία, και μάλιστα τρεις φορές. Ακολουθεί η ένδυση του μοναχού/μοναχής με τα μοναστικά ενδύματα και η εκφώνηση του νέου ονόματός του.

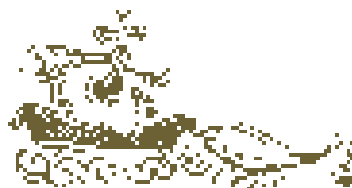
Η ουσιαστικά δεύτερη αυτή ονοματοθεσία δείχνει τον καθαρά διαβατήριο χαρακτήρα της τελετής και τον παραλληλισμό της προς το μυστήριο του βαπτίσματος. Η αλλαγή του ονόματος εκλαμβάνεται τελετουργικά ως αλλαγή της πραγματικής υπόστασης του όντος, αφού βαθύτατα οντολογική είναι η σημασία που αποδίδεται στο όνομα στα ποικίλα σχετικά λαϊκά έθιμα. Επισημαίνεται έτσι για μία ακόμη φορά η αναγέννηση του ανθρώπου και η αλλαγή προορισμού στη ζωή του.

Η ενθρόνιση

Από την άλλη πλευρά, η ενθρόνιση αποτελεί μία επίσης τελετουργική και πανηγυρική μορφή της εκκλησιαστικής ζωής, διά της οποίας εγκαθίσταται στην έδρα του ο νέος μητροπολίτης μιας περιοχής ή ο νέος βασιλιάς, σε κράτη με ανάλογο πολίτευμα. Πρόκειται για χαρακτηριστική μορφή του δημόσιου τελετουργικού, που περιλαμβάνει την παρουσία επισήμων προσκεκλημένων, παρελάσεις και δημόσιες πομπές, εκφωνήσεις σχετικών λόγων και πανηγυρικά γεύματα με ανταλλαγή σχετικών δώρων. Στην περίπτωση των εκκλησιαστικών ενθρονίσεων, γίνεται πρώτα η επίσημη υποδοχή στα όρια της Μητρόπολης, κατόπιν η υποδοχή στην πρωτεύουσα του νομού, όπου η έδρα της Μητρόπολης, με την περιένδυση του νέου μητροπολίτη με μανδύα και την επίδοση σε αυτόν του συμβόλου της επισκοπικής εξουσίας, της ποιμαντορικής ράβδου, από τον μέχρι τότε τοποτηρητή της Μητρόπολης. Κατόπιν γίνεται ειδική εκκλησιαστική τελετουργία στον μητροπολιτικό ναό, με την εκφώνηση του λεγόμενου «επιβατηρίου λόγου» από τον νέο μητροπολίτη και ανάλογες προσφωνήσεις από τους παρισταμένους εκπροσώπους εκκλησιαστικών και πολιτικών Αρχών. Εν προκειμένω, η επιδοκιμασία του λαϊκού στοιχείου της Εκκλησίας εκφράζεται με τις ιαχές «Άξιος», που κυριαρχούν στην τελετή και θυμίζουν ανάλογες πανηγυρικές επευφημίες τις οποίες επιφύλασσαν κατά τη στέψη των Βυζαντινών αυτοκρατόρων.

Και ενώ παλαιότερα οι ανάλογες τελετές πραγματοποιούνταν μόνο στο εσωτερικό των ναών, από το 1970 και εξής παρουσιάζουν έντονα στοιχεία εκκοσμίκευσης: οι εκφωνούμενοι λόγοι των Αρχών του νομού, οι εξέδρες, η πρόσκληση άλλων μητροπολιτών και πολιτικών παραγόντων, η παρουσία φιλαρμονικών αλλά και τα πανηγυρικά γεύματα που ακολουθούν με την επίδοση ειδικών αναμνηστικών της τελετής προσδίδουν πλέον στις ενθρονίσεις μια διάσταση που συχνά ξεφεύγει από την καθαρώς εκκλησιαστική υπόσταση της όλης τελετουργίας, όπως τουλάχιστον αυτή προβλέπεται από το τυπικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Βεβαίως, για να διευρύνουμε την οπτική μας, πρέπει να αναφέρουμε ότι (μεταφορικά) ενθρόνιση συνιστούν όλες οι τελετουργίες που συνδέονται με την ανάληψη δημοσίων καθηκόντων, όπως είναι, φέρ' ειπείν, η ορκωμοσία πρωθυπουργού και βουλευτών ή η έναρξη των εργασιών της Βουλής – στην οποία, το αν δίδεται θρησκευτικός όρκος ή πολιτικός, ή αν δίνεται μόνο στο Ευαγγέλιο ή και σε ιερά κείμενα άλλων θρησκειών αποτελεί έκφραση της πολιτικής λειτουργίας του εκάστοτε πολιτικού συστήματος, και όχι μόνον. Το ιερό στις τελετουργίες σχετίζεται με το σύνολο των αξιών που αναπαράγονται σε κάθε συγκεκριμένη κοινωνία.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- Αυδίκος Ευ., *Παιδική ηλικία και διαβατήριες τελετές*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2012.
- Βέικου Χρ. «Το όνομα ως όριο ανάμεσα στη φύση και στον πολιτισμό. Ανθρωπολογικό σχόλιο στο στίχο I 366 της Οδύσσειας», *Εθνολογία*, 6-7 (1998-1999), σσ. 467-481.
- Γεωργούλας Αντ., *Αφανείς διαδρομές. Διαφοροποίηση, ταυτότητα, ονοματοθεσία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1997.
- Eliade M., *Rites and symbols of initiation*, Harper and Row, New York 1958.
- Οικονομίδης Δ. Β., «Όνομα και ονοματοθεσία εις τας δοξασίας και συνηθείας του ελληνικού λαού», *Λαογραφία*, 20 (1962), σσ. 446-542.
- Turner V., «Betwixt and between: The liminal period in rites de passage», *Forest of symbols: Aspects of the Ndembu ritual*, Cornell University Press, Ithaca 1967, 23-59.
- Vernier B., *Η κοινωνική γένεση των αισθημάτων. Πρωτότοκοι και υστερότοκοι στην Κάρπαθο*, μτφρ. Τσελέντη Ευγενία, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001.